

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Kerek-erdő
A *kerek* szó helyneveinkben
Szakdolgozat

Készítette:
Cseh Anna
V. magyar – angol

Témavezető:
Dr. Hoffmann István

Debrecen, 2009

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	2
1. Etimológia.....	5
1.1. A <i>kerek</i> földrajzi köznévi eredete.....	5
1.2. A <i>kerek</i> szó hangalaki változásai	7
1.3. Feltételezések	8
2. A <i>kerek</i> szót tartalmazó helynevek elemzése.....	22
2.1. A <i>kerek</i> köznévi fajtajelölő funkciójában	25
2.1.1. Egyrészes helynevek	25
2.1.2. Kétrészes helynevek.....	28
2.2. <i>Kerek-erdő</i>	29
2.3. A <i>kerek</i> sajátosságot kifejező funkciójában	33
2.3.1. Egyrészes helynevek	34
2.3.2. Kétrészes helynevek.....	35
2.4. A <i>kerek</i> köznévi megnevező funkciójában	36
Összegzés	38
Bibliográfia	39
Melléklet: Adattár	46

Bevezetés

A nyelvtörténet iránt a záródolgozatom elkészítése közben kezdtem el érdeklődni. Akkor az *erdő* és az *eresztvény* földrajzi köznevek etimológiájával foglalkoztam, illetve a helynevekben való előfordulásukat vizsgáltam. A dolgozatomban röviden áttekintettem más 'erdő' jelentésű földrajzi közneveket is. Így találkoztam azzal az elképzeléssel is, miszerint a régiségben a *kerek* szónak is lehetett 'erdő' jelentése. Tehát a gyakran emlegetett *kerek erdő* egykor nem az erdő formájára utalt, hanem egyfajta tautológiának tekinthető.

Ezt a lehetőséget BÁRCZI GÉZA veti fel (1956: 19). A következőket írja: „a Tihanyi alapítólevélben szerepelnek olyanok, amelyek ma már nem élnek *it* 'ivás', *ásvágy* 'ásott árok', *ség* 'halom'. Mások jelentése eltér a mai köznyelvi jelentéstől. Így például *kerek* (*kereku*) 'erdő' jelentésben fordul elő.” Ezzel BÁRCZI a Tihanyi alapítólevélben szereplő két szórványra utal: *munorau kereku*, *monarau kerekv* [munyorau kerek^ü]. A *kerek* szó 'erdő' jelentése a régi adatokból kétségtelen BÁRCZI számára, eredetileg talán 'kerek' vagy inkább 'nagy' az 'egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdőt' jelenthetett szerinte.

BÁRCZI elképzelését HOFFMANN ISTVÁN gondolja tovább a Tihanyi Alapítólevélről készülő munkájában (2007). Ha tehát a *kerek* eredeti etimológiai jelentésétől elszakadva értelmezzük a szót, akkor feltehetjük, hogy a korai ómagyar korban a *kerek* lehetett a leggyakoribb használatú és legáltalánosabb jelentésű szavunk az 'erdő' jelölésére. Ez támasztja alá, hogy szinonimái (például *erdő*, *gaz*, *haraszt* stb.) jóval ritkábban fordulnak elő az oklevelekben, mindannyiszor valamilyen specifikus jelentéssel. Valamint figyelembe kell vennünk, hogy az ókori névanyagban feltűnően gyakran szerepel különféle növénynévi előtagokkal együtt, például *Alma-*, *Bükk-*, *Haraszt-*, *Kökény-*, *Meggy(es)-*, *Som-*, *Szil-*, *Tövis-kerek* vagy *-kerék*.

Ezt az elképzelést szeretném érvekkel alátámasztani a dolgozatomban. Mindamellettt mivel földrajzi köznévről van szó, a *kerek* alakot magukba

foglaló helynevek vizsgálatával a szóalakkal kapcsolatos következtetések sokrétűek, gazdagok lehetnek. Mivel a földrajzi nevekben nagyon gyakran fordul elő a *kerek* földrajzi köznévi, ezért remélhetőleg a földrajzi nevek elemzése eredményes lesz a köznévi alaktani és szemantikai jegyeinek felderítése szempontjából is. A földrajzi köznevek jelentőségéről a következőt olvashatjuk: „A földrajzi köznevek minden nyelv helynévrendszerének meghatározó alapját, központi részét alkotják”. A kétrészes helynevekben (melyek a helynévrendszer ősi magvát képezik) alaprészként állnak, információ értékük nagy, mivel az adott név denotációját (denotatív jelentés = jelölt dologra való vonatkozás) nem ismerő ember számára eligazítást ad a név jelöltjéről (HOFFMANN 2000: 63).

A földrajzi köznévi vizsgálatát a szóképző vizsgálatával kezdem. De mi is tekinthető földrajzi köznévi? A *kerek* szó valóban földrajzi köznévi minősül?

A földrajzi köznévi értelmezésének tudománytörténeti vonatkozásait NEMES MAGDOLNA foglalta össze (1999: 331–340). Elsőként LŐRINCZE LAJOS definícióját említi, mely szerint „a földrajzi köznevek a szóképző azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi fogalmat jelölő főnevek” (1946: 6). Ebből a meghatározásból a *főnévi* szót kell elsősorban kiemelni. Ha feltesszük, hogy a *kerek* szó ’erdő’ jelentésben szerepel, és földrajzi névi utótagja, akkor valóban földrajzi köznévi beszélünk. Azonban az esetek legnagyobb részében – főleg a 20. századi adatokat tekintve – a *kerek* szó előtagként szerepel, s ilyenkor leginkább valószínűleg sajátosságát jelölő melléknévi. INCZEFI GÉZA csoportosítása alapján a *kerek* szó melléknévi jelentésben nem tekinthető földrajzi köznévi (1970: 36). NEMES MAGDOLNA több definíciót is bemutat tanulmányában, egyre szeretnék még kitérni részletesebben. HOFFMANN ISTVÁN a *Helynevek nyelvi elemzése* című munkájában a következőt írja: „A helyfajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közsó felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévi földrajzi köznévi szokás nevezni” (1993: 47). A helynevek névrészeit, névelemeit alkotják a földrajzi

köznevek. Vannak földrajzi köznévről alakult egyrészes nevek, olyanok, mint például a *Patak*, *Rét*. A kétrészes nevekben a helyfajtajelölő második névrészként állhat a földrajzi köznévről. Tehát a *kerek* szót csak abban az értelemben tekinthetjük földrajzi köznévről, amennyiben az 'erdő' jelentését vesszük alapul.

A szómező vizsgálatánál elengedhetetlen az egységes elemzési keret alkalmazása, hiszen enélkül az eredmények, következtetések nem vethetők össze más kutatásokkal. Ez az egységes elemzési keret a HOFFMAN ISTVÁN által létrehozott helynévelemzési tipológia, amelyet a „*Helynevek nyelvi elemzése*” című munkájában fejtett ki (HOFFMANN 1993.) A mű keletkezése óta több olyan tanulmánnyal, kutatással is találkozhatunk, amely ezt az elemzési modellt követi.

A helynévelemzéshez dolgozatomban a szóföldrajzi elemzés is társul. A szóföldrajzi elemzés módszertani vázlatát, mintáját szintén a helynevek közszavaikra vonatkozóan HOFFMANN ISTVÁN teremtette meg *Patak* című tanulmányában (2003). Ezt a módszert követi RESZEGI KATALIN „*Bérc, hegy, halom a régi helyneveinkben*” című munkája (2004). Ezek a tanulmányok jelentik a mintát a dolgozatomhoz, kutatásom módszertanát ezek a munkák határozzák meg. Munkámban viszont a kutatást kiterjesztem a 20. századi helynevekre is, amelyhez a névanyagot 1964-ben közzétett „*Zala megye földrajzi nevei*” című kötet szolgáltatja, illetve az ennek mintájára elkészült későbbi kötetek. Ezek a névtárak hasonló eljárással készültek, így anyaguk könnyen összevethető.

A 20. századból óriási névanyag áll a rendelkezésemre. Ahhoz, hogy ezt elemzéshez fel tudjam használni, csoportokat kell létrehoznom. A csoportosítást funkcionális-szemantikai kategóriákba való besorolással kezdem. Azaz azt vizsgálom, hogy a *kerek* szó, mely funkcionális-szemantikai csoportba tartozik (a hely fajtajára utal, egy sajátosságát jelöli, vagy egy konkrét helyet nevez meg). A részletesebb elemzést ezt követően kezdem el.

Kutatásom célja, hogy a *kerek* szó etimológiáját megnézve, illetve a nyelvtörténeti és a jelenkori adatokat megvizsgálva megválaszolhassam az

alábbi kérdéseket. Milyen volt a szó elterjedtsége, használati köre? Köthető-e a használata egyes nyelvjárásterületekhez? Mikor tűnhetett el a nyelvtudatból a *kerek* 'erdő' jelentése? Milyen érvek és ellenérvek jelentek meg egy-egy magyarázat, elképzelés kapcsán? A jelentéstani jellemzők hogyan befolyásolhatták ezeket az elgondolásokat? Milyen hangváltozások útján alakult ki a mai alak? Mikor szerepel a nyelvtörténeti adatban a szó főnévi, illetve melléknévi jelentésben? Ezt követően azt vizsgálom, hogy milyen funkcióban jelenik meg az *kerek* köznévi a mai helynevekben. Milyen lexikális-morfológiai jellemzői vannak a neveknek? Hogyan alakulhattak ki ezek a helynevek?

Az egyes szóalakok megvizsgálásával szeretném megválaszolni ezeket a kérdéseket, bemutatni, hogy az *erdő* földrajzi köznévi hogyan szorította ki a nyelvtudatból a *kerek* 'erdő' jelentését. A kérdések megválaszolásával remélhetőleg teljesebb képet tudok a *kerek* földrajzi köznévről.

1. Etimológia

1.1. A *kerek* földrajzi köznévi eredete

A *kerek* etimológiájában többé-kevésbé egyetértenek a nyelvészek. Abban teljesen megegyeznek, hogy ősi, finnugor eredetű, és származékszó. A TESz. a következőket írja róla: „származékszó: a *kerül*, *kerít*, *kering* igék *ker*-alapszavából jött létre *-k* deverbális nomen képzővel” (2: 454). Valamint azt is itt olvashatjuk, hogy „az 'erdő' jelentésű *kerek* ~ *kerék* származásbeli elkülönítése szükségtelen, a *kel* igéből való magyarázata nem valószínű. A *kerek*-nek a *kör* szó családjához kapcsolása, valamint kaukázusi és török származtatása téves”. Ezeket a megállapításokat nézzük át részletesebben először!

BUDENZ a „*Magyar-ugor összehasonlító szótára*”-ban egy szócsaládot állapít meg, amelyek tartalmazzák a *ker*- tövet. A következő szavak tartoznak

ide: *kerek, kerék, keredék, kör, környék, környűl, kerűl, körül, kerít, kering, kereng, kerge-, kereg-*. Több finnugor nyelvből is ad megfeleléseket. BUDENZ még a következőket is mondja: „Alapjelentése ezen alakilag annyira elágazott *kör* szónak, tág értelemben „kör”; azaz egész rendes kör vagy ahhoz többé-kevésbé közel járó „görbeség” („magába visszamenő vagy maga felé visszahajló vonal”) Ezzel kapcsolatosan VÁMBÉRY ÁRMIN is kifejti a véleményét „*A magyarok eredete*” című munkájában. Ő a *kerek* szót abba a szókategóriába sorolja, amely olyan szóegyezéseket tartalmaz, melyek a speciális finnugor hangtani viszony következtében a török nyelvben nem, vagy igen ritkán találhatók. De azért ő is hoz fel megfelelést, mégpedig: a csagatáj *gür-üing* szót, amely ’beszélgetést’ jelent, tulajdonképpeni ’társaság, kör’ jelentésű. Ezt a megfeleltetést természetesen nem lehet elfogadni. Azonban BUDENZ etimológiáját is megcáfolják részben a későbbiekben. Ugyanis az újabb etimológiai szótárak mind külön tőhöz kötik a *kerek* és a *kör* szavakat. Azonban a CZUCZOR – FOGARASI-féle szótár még a *kerek* és a *kerék* szavakat sem egy töről eredezteti. A TESz., mint ahogy korábban azt már említettem, mindezeket helytelennek tartja. A *kel-* töről való eredeztetést pedig KALMÁR ELEK kísérli meg 1936-os tanulmányában. Olyan kifejezésekből indult ki, mint az *útra kél* és az *útra kerekedik*. Ebből számára nyilvánvalóan következik, hogy a *kerekedik* a *kél* gyakorító képzős alakja. Ha ez igaz, akkor a *kerek* és *kerék* a *kél* -*ék* képzős származéka. Az alapjelentés meghatározásában is ebből indul ki, a következőt írja: „a mag kikel, s ha ezt a tövet -*ék* képzővel látjuk el: **kel-ék* megértjük a fák, növények neveit s rábukkanunk arra az eredeti magyar szóra, melyet ez kiszorított” (1936: 86-87). Tehát szerinte a *kerék* ’palánta’, *kerekfa*: ’magról kelt fiatal, növendékfa’, *kerek gyümölcs*: ’ültetni való talán még be nem oltott gyümölcsfa’, *kerek erdő*: pedig ’ültetett, fiatal erdő’. Még ehhez hozzáteszi, hogy érthető, hogy az ilyen ültetett fát járja a *kerülő*. A ’fiatal erdő’ jelentésével beállhatna az *erdő* és az *eresztvény* sorába az etimológiájukat tekintve. Az *erdőt* leginkább az *eredő* szóra vezetik vissza, ami az *ered* származéka. Az *eresztvény* pedig az *ereszt* szóé. Mindkettő fiatal sarjerdőre utal, és ezek szerint KALMÁR ELEK úgy véli, hogy ebbe a sorba illik be a *kerek*

szó is. Azonban ezek szerint a magyaroknak ne lett volna szavuk a nagy erdőre az ómagyar korban? Ez egyáltalán nem valószínű, hiszen ezzel azt kellene feltételezni, hogy a Kárpát-medencében nem volt más, csak sarjerdő, és ezért nem is volt szükséges mást néven megnevezni.

A TESz.-ben elsődleges jelentésnek a 'kerekded erdő' jelentés van feltüntetve. Azt olvashatjuk itt, hogy ez a jelentés valószínűleg a 'nagy kiterjedésű' jelentés főnevesülése: „ami a szemlélőt minden oldalról körülveszi, az gyakran az egész látóhatárt betölti, esetleg – mint az erdei fák – le is szűkíti, és ezzel a nagyság, kiterjedettség látszatát kelti”. HADROVICS LÁSZLÓ „*Magyar történeti jelentéstan*”-ában a következőt írja (1992: 212) „a *kerek* eredeti jelentése 'erdő', amire a régi oklevelekben a *monyoró-kerek* 'mogyorós erdő' és *bikk-kerek* 'bükkös erdő' adatok utalnak (TESz.). Téves a 'forgószél, Wirbelwind' jelentés felvétele a TESz.-ben”. A legújabb etimológiai szótárban, amelyet ZAICZ GÁBOR szerkesztett (2006: 400), már nem esik szó 'erdő' jelentésről. Azonban a szót ugyanarról a töről magyarázza, mint a TESz. és az EWUng.

1.2. A *kerek* szó hangalaki változásai

Miután röviden áttekintettük a *kerek* jelentésének lehetséges változásait, nézzük át a hangalaki változásokat!

A származékszó a *ker-* töből képződött, ahogy arról már korábban szó volt. A finnugor alapelakja ennek a szónak: **kerä* lehetett, ahogy arról a Rédei-féle finnugor etimológiai szótár mondja (1: 147). A *-k* képző az EWUng. szerint ugyanaz a képző, amely a *lélek* szavunkon is szerepel. A TESz. szerint (2: 748) a *lélek -k* eleme az eredetileg kicsinyítő funkciójú *-k* denominális névszóképző, ugyanúgy, mint az *ének*, *farok*, *torok* szavakban. BÁRCZI pedig a *munorau kereku* kapcsán arról ír, hogy a *kerek* egy *-k* deverbális névszóképzővel ellátott származéka a *ker-* tőnek. PAIS (1940: 301) is deverbális névszói származéknak gondolja a *kerek* szót, de LAKÓ GYÖRGY

TOIVONEN nyomán elképzelhetőnek tartja a denominális eredetet. Sőt azt mondja, hogy a magyar szavak jelentése szempontjából a TOIVONEN-féle magyarázat látszik valószínűbbnek (LAKÓ 1957: 211).

A *kerek* ~ *kerék* szavakban kétségtelenül a nyílt rövid alak az eredeti BÁRCZI szerint, és ugyanezt gondolja PAIS is a *hideg* és a *meleg* szavak kapcsán.

A tihanyi alapítólevélben még szerepel a tövéghangzó a *kerek* szón, de a tövéghangzók eltűnése éppen ezidőtájt zajlik.

A magánhangzók nyíltságáról BÁRCZI véleményét szeretném megemlíteni. A következőket írja: „a *kert*, *kereku*, *kerekv* hangsúlyos szótagjának nyíltsági fokáról finnugor alapon ugyancsak nehéz dönteni, a tő változatos magyar hajtásaiban azonban mindig és mindenütt nyílt hangzó találunk. A *kereku*, *kerekv* második szótagjában is, ugyancsak a magyar alakok nyelvtörténeti megítélése alapján a nyílt magánhangzó látszik eredetinek” (1951: 94).

1.3. Feltételezések

Felmerülhet a kérdés, hogy ha a *kerek* szó általában jelentett erdőt, és nem pedig olyan erdőt, amely az ’egész látóhatárt betölti’, akkor miért csak *rotunda* jelentésű tövekkel rokonítják? Bárczi szerint a *kerek* származékszó voltát már a tihanyi alapítólevél korában sem érezhették a beszélők, már addigra elhomályosult képzés lehetett. Már 1055-ben a *ker-* passzív (fiktív) tő, a *kerek* eredeti jelentését csupán az etimológiával bemutatni szinte esélytelen. A *ker-* tőből egy másik képzett szót is találunk az alapítólevélben, ez pedig a *kert*. Ennek a két szónak sincs már jelentésbeli kapcsolata már ekkor sem, de a *kert* szóban sem érezhetjük a *ker-* tő feltehető jelentéseivel való rokonságot.

A másik érv amellet, hogy a *kerek* általánosan jelentette az ’erdőt’, az ómagyarkor adatokban való nagyszámú előfordulása, és ehhez képest a többi földrajzi köznév valamilyen specifikumot hordoz magában.

A mai köznyelvben az *erdő* szó jelenti az 'erdőt' általában véve, és ehhez képest a többi 'erdő' jelentésű szó mind hordoz magában valami többletjelentést, valamilyen specifikumot: a *liget* 'kisebb ritkás erdő', *berek* 'bokros, cserjés fás hely, sűrű facsoport; erdőcske, csalit', *eresztvény*, *fiatalos* 'fiatal, sarjadó erdő' és rengeteg nyelvjárási szót találunk ebben a fogalomkörben: *avas*, *bakony*, *bözsön*, *cilha*, *csalit*, *csebere*, *cseplye*, *csere*, *csutaj*, *gaj*, *gaz*, *gesztes*, *gyéres*, *haraszt*, *havas*, *husáng*, *lábás*, *pagony*, *rengeteg*, *rengetős*, *rezula*, *saggyás*, *serevény*, *stuffer*, *surján*, *sűrű*, *szálas* és az irodalmias *vadon*. Az 'erdő' jelentésű szavakat NEMES MAGDOLNA *A földrajzi köznevek szótára* című munkája alapján állítottam össze (2000).

Ezek a szavak a jelen szinkrón állapotot tükrözik. Találunk köztük olyanokat, amelyek az erdő nagyságára utalnak; olyanokat, amelyek a sűrűségére, az erdő fáinak tulajdonságaira utalnak, vagy az erdőnek egyéb tulajdonságaira. Nincs okunk feltételezni, hogy az ómagyar korban másképp gondolkodtak az emberek. Azonban ezek közül csak nagyon keveset adathozhatunk az ómagyar korból. Csupán az *erdő*, *eresztvény*, *berek*, *haraszt*, *liget* szavakat. A felsorolás ez esetben sorrendiséget is jelent. De ezeknél jóval nagyobb számban fordul elő a *kerek* ~ *kerék* szó (a HA és a KMHSz. adatai alapján). A *berek* és a *haraszt* azért is problémásabb akkor, amikor számszerűen szeretnénk felhasználni az adataikat, mert nem minden esetben jelentettek 'erdőt': a *berek* 'vizenyős helyet, mocsarat, nádat' is jelenthetett, míg a *haraszt* konkrétan 'fát, tölgyfát', mint például a *Háromharaszt* esetében is nagy valószínűséggel a határpontot kijelölő fákot jelenti.

Emiatt is feltételezhetjük, hogy mivel az ómagyar korban a *kerek* a leggyakoribb előfordulású 'erdő' jelentésű szó, általánosabb jelentéssel kellett bírnia, amit aztán az eredeti jelentés elhomályosulásával párhuzamosan kiszorított az *erdő* szó elvesztve specifikumát, amely az erdő fiatalságára utalt. Az *erdő* első előfordulása a TESz. szerint 1138/1329: *Erdeídi*, de itt ez személynév. Az első helynévi előfordulása 1150k/13–14. sz. *Erdeuelu* és 12. sz. k./1517: *Herdechelin*. Jelentéséről pedig a következőket írja TESz.: „az *ered* alapszónak 'sarjad' jelentéséből érthető. Eleinte a vágás után felnövő vagy

a vágásból felnövekedő, sarjadzó, fiatal erdőnek volt a neve, s később vált általánosabb jelentésűvé, feltehetőleg azzal összefüggésben, hogy a *vad* eredeti 'erdő' jelentése elavult".

Ez az újabb megállapítás azt engedi feltételezni, hogy már három olyan szóval kell dolgoznom, amely általánosan jelentett, illetve jelent 'erdőt'. Mivel a nyelv nagyon gazdaságos, nincs szüksége pontosan egyforma jelentésű szavakra. Így feltehető, hogy csak miután módosult az elsőnek a jelentése, alakulhatott ki a másodiké, s miután az elvesztette eredeti jelentését, alakulhatott ki a harmadik szó ezekével egyező jelentése. Az, hogy időben az első a *vad* szó 'erdő' jelentése lehetett, nagyon valószínű, hiszen a három szó közül ez az egyetlen, amely nem származékszó.

A TESz. első előfordulásnak a következőt adja: 1138/1329: „In *Wodasu* et in Pomaz sunt IX vinee” Itt valószínűleg 'vadon élő állat' a jelentése. A következő jelentés az 'erdő' jelentés: 1208/1359: „Uadit ad *Wodmege*". Azt azonban már itt le kell szögezni, hogy ma is használjuk a *vad* egyik származékszavát 'erdő' jelentésben, ez pedig a *vadon*. A TESz. a 'vadon' jelentésére a *vadnak* csak 1806-ból hoz példát.

A *vadon* első előfordulásának az Oklevél-szótárban a következő adatot találtam: 1342 „*Petri dicti Vodon*". Ez szerepel a TESz.-ben is, itt is személynévként értelmezik. 1526: „Celaat zerze magának az vadon erdoben” (Érdy kódexből). A jelentés itt 'sűrű, elhagyott, zord <erdő>'. Főnévként 1792-ből kapunk példát, amelynek jelentése 'elhagyott, kietlen, zord vidék', majd 1794-ben 'sűrű elhagyott erdő'. A *vadon* etimológiájáról pedig a következőt olvashatjuk a TESz.-ben: „magyar fejlemény: a *vad* szóból jött létre. Keletkezésmódja többféleképpen magyarázható” (3: 1065). Az egyik magyarázata szerint megszilárdult ragos alakulat. Eredetileg *vadon nőtt, tenyésző* stb. (*erdő*) típusú szerkezetekben élhetett, a régi nyelvből kimutatható alakja: *vadon erdő*. Mivel ez a szó elég kései fejleménynek bizonyul az 'erdő' jelentését tekintve, ezért most erre nem szeretnék részletesebben kitérni.

A TESz. szerint a *vad* ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból. Különböző megfeleléseket találunk a vogul és az osztják különböző

nyelvjárásaiban. Az ugor alapalak feltehetően **βanta*, a finnugor pedig **βamta* lehetett. Azt olvashatjuk még ugyanitt, hogy „a magyar szó eredeti szófaja a főnévi”, jelentése legkorábban 'erdő' volt. Többi főnévi jelentése másodlagosan, jelentéstapadással fejlődött különböző jelzős kapcsolataiból. Az újabb kiadású EWUng. adatait is nézzük végig! Megemlíti egy személynévi előfordulást: *Wadí*, és helynévit: *Wodasu*, mindkettő 1138-as adat. Ez azért jelent problémát, mivel a magyar helynévadásnak van egy sajátos típusa, a pusztai személynévből való helynévadás. A KMHSz. adatait végignézve, nem találunk olyan helynevet a korai ómagyar korban, amelyben a *vad* előfordul, és 'erdő' jelentést következtethetnénk belőle, csupán a *vadász* alakban ismerhető fel az eredeti *vad* tő.

MOÓR ELEMÉR egyik tanulmányában a következőképpen magyarázza a szót (1964: 97): „Őseink a Volgán átkelve igen messze elsodródtak az összefüggő erdőségek kelet-európai övezetétől, úgyhogy annak a prémkereskedők révén legfeljebb csak a híre jutott el hozzájuk. Ezért az összefüggő erdőnek ugor-kori **vad* elnevezése csak a továbbképzett *vadon* szóban és a *vadállat* összetételben maradt meg, amelynek eredeti jelentése bizonyára 'erdei állat' volt, és csak mezőségen élők értelmezhatték ezt az összetételt 'wildes Tier'-nek, amely összetételből aztán a *vad* szót részint 'wild', részint 'Wildbret' jelentésben ki is következtették, majd az utóbbiból a *vadász* foglalkozásnevet képezték”. Eddig teljesen érthető az elmélete. Majd ez után arról ír, hogy csupán a tizedik század végén találkoztak újra erdőségekkel a magyarok. Ezért várható lett volna, hogy valamilyen szláv elnevezés honosodott volna meg a magyarban az összefüggő erdőre, de mégis egy másik finnugor eredetű származéknak, az eredetileg 'sarjerdőt' jelentő *erdő* szónak a jelentése módosult. Megemlíti, hogy azért mégis csak találhatunk adatokat két szláv eredetű 'erdő' jelentésű földrajzi köznévre: a *harasztra* és a *cserétre*. Moór nem veszi számba a *kerek* 'erdő' jelentésének még az eshetőségét sem.

Én úgy vélem, hogy ez a három szó: a *vad*, a *kerek* és az *erdő*, nagyjából hasonló jelentéssel rendelkeztek és hasonló funkcióval, azonban különböző korokban. Természetesen nem lehet pontos időhatárokat húzni, hiszen adatok

híján nyelvészeti eszközökkel ezt bizonyítani nem tudom. Az *erdő* szavunk a legfiatalabb (a mai jelentést tekintve), a korábbiak alapján elmondhatom, hogy a jelentése úgy alakult ki, hogy valamilyen specifikummal jelentkező 'erdő' jelentésből, egy általános 'erdő' jelentés fejlődhetett ki. Ez alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a *kerek* 'erdő' jelentése is hasonló módon alakult ki egy időben távoli analógiát képezve annak a szónak, amely a későbbiekben 'erdő' jelentését teljes mértékben kiszorítja. Már BÁRCZI is felhívja a figyelmet a Tihanyi alapítólevélről szóló munkájában arra, hogy a Tihanyi alapítólevél korában a *kereku* már elhomályosult képzés lehetett, már amennyire ezt ma meg lehet állapítani. A korabeli adatok nagy száma miatt nagy a valószínűsége annak, hogy a *kerek*nek eddigre már eltűnt a specifikuma, legyen az akár a 'kör alakú erdő', vagy akár 'az egész látóhatárt betöltő erdő'. Már ekkor elkezdődhetett, vagy akár éppen folyamatban lehetett a *kerek* melléknevesülése. Ezzel párhuzamosan szorította ki az *erdő* szó a nyelvhasználatból a *kerek* 'erdő' jelentését. Mivel sok helynevünk őrzi a *kerek* szót, népmeséinkben és népdalainkban is szerepel tautológiaként, az emberek elkezdtek értelmezni (ez a népetimológia jelensége). A mai jelentést tükrözzük rá egy ómagyar szóra helyesen vagy helytelenül. (A *kerek-erdő* típusú szerkezetekről később részletesebben is írok.) A *vad* szó 'erdő' jelentése talán akkor élhetett, amikor még nem volt más szavunk az erdő kifejezésére általánosságban, és a *kerek* is rendelkezett valamilyen jelentésbeli specifikummal.

Ennek az elképzelésnek is vannak, lehetnek hibái. Hiszen feltételezem, hogy három szó jelentése megegyezett különböző korokban. Viszont mind a három szó a legáltalánosabb nézetek szerint finnugor eredetű. Illetve a *vad* szóval nem is érdemes foglalkoznom a továbbiakban, hiszen ha volt is 'erdő' jelentése, akkor az még jóval az írásosság megjelenése előtt lehetett, tehát nincs rá nyelvi adatunk. Ennek a szónak az itteni tárgyalása tehát csupán feltételezésen alapul. Már a Tihanyi alapítólevél idején a *kerek* szó 'erdő' jelentése elhomályosult, ennek ellenére több adat is őrzi a korai ómagyar korból. Korábban már áttekintettem a *kerek* szó etimológiáját. A

legvalószínűbb és legáltalánosabb elképzelés szerint ősi, finnugor eredetű, és származékszó. De mit tudunk az *erdő* szó etimológiájáról, amely jelentésével kiszorította a *kerek* szó 'erdő' jelentését?

Érdekes, hogy az *erdő* szavunkat nem csupán finnugor, hanem török eredetűnek is tartották. Sőt még indoeurópai és arab szavakkal is rokonították. A TESz. csupán annyit mond, hogy finnugor és török származtatása téves, miután közli az általánosabb nézeteket. A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár a szanszkrit *ardh* ('emel, növekedik'), a latin *ordior* és az arab *erz* szavakkal rokonítja, valamint az *eresztvényel*, amelyet már ők is „régies magyar” szónak tartottak (1864-ben). Valamint még a következő definíciót adták: „törzse a növéstre, származásra vonatkozó: *ered* (ered-ő, erdő)”.

VÁMBÉRY ÁRMIN „*A magyarság bölcsőjénél. A magyar török rokonság kezdete*” című munkájában az *erdőt* török jövevényszónak tekinti. Elméletét arra alapozza, hogy *erdő* jelentését nem úgy értelmezi, ahogy azt korábban tették. Szerinte eredetileg nem 'fákkal benőtt hely', hanem 'fedett, eltakart, titkos hely' lehetett a jelentése. Így az *erdő* ~ *ördő* alakváltozatoknak előzményének a török *örtü* ~ *örtük* 'takaró, rejtekhely'; illetve a csagatáj *tugaj* 'erdő' < *tuga-*, *tuka-*, *tika-* 'dugni, eldugni' (véleménye szerint kapcsolatban van a magyar *dug* igénkkel is). Az *örtü* alakból könnyen magyarázható szerinte az *ördő* alak, viszont nem magyarázza *erdő* alakot, ami aztán a köznyelvben is általánosan elterjedt. VÁMBÉRY analógiát is hoz a jelentésbeli változásra: a csagatáj *bork*, *burk* 'erdő', tulajdonképpen 'takaró'; az oszmánli *orman*, *urman* < *ur* 'védelem' + *man* (kollektív képző) összetételéből keletkezett. Tehát VÁMBÉRY megállapítása szerint ez a jelentésváltozás igen jellemző a nomád gondolkozásra. De ezt a véleményt többen is megcáfolták később (például BUDENZ JÓZSEF), egyedül VÁMBÉRYNél találkozunk ilyen etimológiával.

A leggyakrabban finnugor eredetet feltételeznek. De még így is többféle elképzelés létezik. BUDENZ JÓZSEF a „*Magyar-ugor összehasonlító szótára*”-ban az *erdő* szóban az *ar-* (*ere-*) alapszót véli felfedezni, amelyet az osztják *ār*, a vogul *ari*, *āri* (=er8) 'sok, gazdag, bőséges' jelentésű szóval rokonít. (BUDENZ valószínűleg az erdőnek a 'sokaság' jelentését vette alapul.) A

bőséges jelentésű szó igeként is szerepelhet (bővelkedni). BUDENZ szerint valóban nominativus verbale alakúnak mutatkozik az *ār-ti*, *ār-ta*, és a vogul *āri*-től származik deverbális képzéssel. Így tehát BUDENZ úgy véli, hogy az *erdő* az *er-* (*ere-*) igéből alakult ki verbum frequentativum (gyakorító igeképző) *-d* továbbképzéssel. Erre analógiát is hoz fel alátámasztásként. Ez pedig a *för-* és a *fördő* kapcsolata. BUDENZ a jelentést is logikusnak tartja: 'bővelkedő', tehát ebben az esetben 'hely, ahol valami (itt: fa) nagy bőven megvan'.

WICHMANN György kétségbe vonja BUDENZ magyarázatát (WICHMANN 1912: 320–321), és MÉSZÖLY GEDEON elméletét is. MÉSZÖLY szerint (MÉSZÖLY 1908: 414) az *erdő* szó előzménye az **eredő*. De nincs adat az *eredőre*, míg például a *fürdő* esetében van, amelyet analógiának hoz fel. WICHMANN a votják *surd*, *swrd* 'erdőske, berek, liget'; illetve a zürjén *sord*, *śord* (a többnyire helynevekben előforduló folyó, erdő, erdőbeli legelő nevei) szavakkal veti össze. Szerinte a votják őrizte meg az eredeti jelentést, és egyértelműen összeegyeztethető a votják *surd* alak a magyar *erdő* **erd-*tővével. A következőképpen vezeti le: az eredeti szókezdő zöngés dentális spiráns a magyarban elveszett. Példák: a votják, zürjén *sil* szó a magyarban *öl*. Vagy a votják *sep* a magyarban *epe*. A votják *u*, a zürjén *o* a magyar *e*-nek felel meg. Erre is találunk példákat. A votják *uli-*, a zürjén *ol-* a magyar *él* szavunkkal azonos. Vagy: a votják *puŋ*, a zürjén *pom* és a magyar *fej* szintén azonos. A permi *-d-* szó belsejében is (és *r* után is) a magyar *-d-* megfelelője lehet (az *ördög* szóban is megvan ez a *d*). Így eljutottunk az *erd-* alapszóhoz, és WICHMANN szerint ennek ugyanaz a jelentése, mint a perminek, 'erdőske, berek, liget'. Ő úgy gondolja, hogy ehhez az alapszóhoz kapcsolódik egy birtokosító (*-ú-*) *-ű* < (*-ó-*) *-ő* képző. Így tehát az *erdő* eredeti jelentése 'erdősckével, berekkel, ligettel bíró hely' lehetett. De általában ez az *-ú*, *-ű* (**-ó*, **-ő* képző) mindig jelzős főnevekhez járul: például *kék szem* és *kékszemű*. WICHMANN szerint elképzelhető, hogy az *erdő* szót is ilyenféle összetételekből vonták el: pl. *bükk-erdő* (*hely*), *fenyő-erdő*... stb.

Majd később MÉSZÖLY reagál WICHMANN ellenvetésére (1912: 366) két pontban is. Először a nyelvtörténeti adatok hiányát próbálja megmagyarázni. Azt a megállapítást teszi, hogy a magyarban az „igenév, ha köznévvé önállósul, ezáltal kiválik az igenevek csoportjából s hangtörténete a többi köznevekével lesz egy”. Az a hangváltozás, mely az **eredő*ből *erdő*-t formálhatott, már abban az időben is megfigyelhető, amikortól az *erdő* első adatai valók. A *fürdő* és *fürdik* jelentésében nincs akkora távolság, mint ami megvan az *erdő* és az *ered* ige többi igeneve, illetve származéka közt. Mészöly még néhány példát hoz fel erre. Ilyen tehát a *szöcske*, ami *szököső*-ből lett; a *lépcső*, ami pedig *lépöső*-ből; de ide tartozik még a *kesztyű*, a *forgács*... stb. A másik ellenvetésre is reagál, hogy a jelentésbeli fejlődés nem természetes, nem egyértelmű. MÉSZÖLY azt írja, teljesen logikusan, hogy ha az *eredő* > *erdő* téves, akkor az *eresztvény* szónak is téves az *ereszt* igéből való származtatása. Ugyanaz a *tő*, és a megnevezés logikája. A *fa*, bokor *megered*, hajtásokat *ereszt*. MÉSZÖLY nem fogadja el WICHMANN etimológiáját, mivel sem adat, sem analógia nem támogatja a *bükk-erdő (hely)*-féle kifejezéseket, sem pedig az *erd-* tövet, illetve a képzőt.

BÁRCZI GÉZA nézete hasonló MÉSZÖLYÉHEZ. Azt írja a „*Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek*” című munkájában (1951), hogy „minden nyelvben van számos olyan szó, mely ma minden kétségen felül a beszélő érzéke szerint *tő*szó, azonban eredetileg származékszók voltak”. Így például az *erdő* a finnugor eredetű *ered* ige származéka és a ’sarjadó, fölnövő erdőt’ jelentette. Tehát diakronikus szemléletben származékszó. A szófejtő szótárában (1941) pedig az *erdő*nél csupán annyi olvasható, hogy az *ered* ige melléknévi igenévi származéka. Az *ered* és az *ereszt* pedig egy finnugor *tő* származékai. Összevethető a vogul *täret*- ’ereszt, bocsát’; az osztják *lëremt*- ’kiterít’; a finn *sirota* ’kipattan’ szavakkal, és megfelelőik vannak *vojják*, a cseremis és a mordvin nyelvben is. BÁRCZI még arra is próbál válaszolni, mikor jöhetett létre ez a szavunk.

PAIS DEZSŐ 1962-ben írt a szókezdő *š* hang történetéről (1962: 38). Ő is a zürjén *šord* ’nagyobb erdő’, és a *vojják* *surd*, *swrd* ’erdőcske, berek, liget’

szavakkal hozza kapcsolatba. Megemlíti, hogy WICHMANN is ezekkel a szavakkal magyarázza, de ő *erd- tövet keres. BEKE ÖDÖN (NyK, 39.) a cseremiszi *šü·ryo* 'hegyi erdő', *šürgö* 'nagy erdőség' szóhoz megfelelőül a votják (talán zürjén) *šur*: *mu-šur* 'egy erdős földterület, különösen két folyó által övezve' és ugyancsak votják *šur-li* 'hátgerinc', valamint zürjén *li-šur* 'hátgerinc' szokat idézi. Megemlíti még a votják *šurno*: *šil'o-šurno* 'nagy és sűrű bozót' jelentésű szót is. PAIS a *šur-šor* nomen verbumokat (s szócsoportjukat) az 'erdő' értelműeket is beleértve (itt a sűrűt is megemlíti PAIS) összeveti a jelentésfejlémények hordozóiként is.

HORGER ANTAL is úgy említi az *erdőt*, mint az *ered* származékszavát. Azt írja, hogy „az *ered* igének is van 'indul, megindul' jelentése, de a tőle elszigetelődött *erdő* származék jelentéstartalmából már teljesen kiveszett ez a képzet” (1926: 73).

Tehát a folyamatos melléknévi igenév képzője kapcsolódott a finnugor eredetű *ered* tőhöz. LAKÓ GYÖRGY (1967) is felsorolja az *ered* származékai közt az *erdőt*, az *ereszt* igét és az *eresztvény* szavunkat is. Összeveti az *ered* tövet a vogul *tårti* 'ereszt, bocsát' szóval, az osztják *tērəmтта* kb. 'szétszórni', illetve a zürjén *šergödny* ~ *šörgödny* kb. 'elterülni'. Az *ered* *d*-je gyakorító képző. A vogulban *-t* műveltető képző, az osztjákban *-mt-* mozzanatos képző van jelen, a zürjénben pedig a *-göd-* elem egy műveltető képzőbokr. A finnugor alapalak pedig *šär3- lehetett.

PAIS egyik tanulmányában arról olvashatunk (1950: 102), hogy bizonyos finnugor elemek szóeleji *v*, illetve *s* és *š* hangjai a magyarban eltűntek, de nem ugrásszerűen, mivel visszafejlődésük egyik késői fokán *h*-féle hang lépett a helyébe. Alveoláris *-s* szókezdő hang volt az *ér* főnév és az *ered*, *ereszt* igék alapszavában. Az *erdő* PAIS szerint is az *ered* ige *-eü* > *-ő* képzős igeneve. A magánhangzós kezdetű alakokon kívül még a XIII-XIV. századi – a XV. század közepe tájáig feljövő – adatokban is többször előfordulnak az elejükön *h*-val írva. Például egy 1240-ben kiadott oklevélben szerepel egy *Herdeu* alak (OkI Sz.), illetve PAIS említi még egy *Herdech-* alakot. PAIS azt írja, hogy: „A szó eleji *h*- elveszése bizonyos nyelvi változások természetének megfelelően

nem katasztrófaszerűen, egyik pillanatról a másikra történt, hanem úgy, hogy ugyanazon nyelvi körzetnek vagy egyéneknek a nyelvében egy ideig a *h*-s meg *h* nélküli formák egyaránt forgalomban voltak. (Érdekességként még megemlítem, hogy az *erdő*: *herdő*-féle ingadozás analógiás hatóerőként működött, így a *h* oda is odakerült, ahol a *h*-s szókezdetnek etimológiai, vagy hangtörténeti feltételei nem voltak meg. Például az *ökör* és az *ölyv* esetében is.) Ugyanakkor a magánhangzó előtti szókezdő *h* helyesírási sajátosság is volt. Elképzelhető, hogy ez a latin szókezdő néma *h* hatása.

Az *erdő* szó kialakulásának idejét BÁRCZI GÉZA „*A magyar nyelv életrajza*”-ban (1963) próbálja meghatározni. Alapjában véve az egyes szavak keletkezésének megítélése nehéz, mert viszonylag kései jelentkezésük miatt nem tudjuk eldönteni, valóban csak ebben a korban jöttek-e létre, vagy már előbb is megvoltak. De az *erdő* és *eresztvény* szavak esetében részint korai előfordulásából, részint jelentéséből inkább arra lehet következtetni, hogy ezek még a honfoglalást megelőző időben keletkeztek, de ez sem biztos.

A vélemények közül én a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az *erdő* végén szereplő *-ő* a folyamatos melléknévi igenév képzője, és az eredeti *eredő* alakból a kétnyíltszótagos tendencia életbe lépésével lett az *erdő*. Egyértelműen az *ered* tő származékszava.

Ahogy a „*Magyar nyelvtörténet*”-ben (2003) olvashatjuk, az igenévképzők már az ősmagyar korban kialakultak (*-ó/ő, -t/tt, -ni, -va/ve, -ván/vén*), és valamennyi alapnyelvi eredetű. Az „*ősi* (alapnyelvi) képzőink hangalakja igen rövid; zömük egy-egy mássalhangzóból állt (a tövéghangzók lekopása után) – olvashatjuk „*A magyar nyelv történeté*”-ben (1967). Az *-ó, -ő (-ú, -ű, -a, -e)* képzőink magánhangzós alakúvá fejlődött képzők. Ezek az ősmagyar *γ*-re, *β*-re vagy *j*-re vezethetők vissza. Ebből kifolyólag a homonímiának óriási tere nyílt. Valamint valószínűnek tartják, hogy „az azonos hangalakú képzők nagyrészt közös eredetűek is, persze egy igen régi, valószínűleg még részben az uráli alapnyelv előtti időből, amikor bizonyos rövid hangalakú és alkalmas jelentésű önálló szók (főképp névmások) agglutinálódtak a szótövekhez közelebről meghatározhatatlan, a lexikai környezettől függő jelentésmódosítást adva

nekik. Sőt valószínű, hogy ezek a korai formások mind a képző, mind a rag szerepét betölthették”. Nehéz ugyan a jelentésbeli elkülönülés előrehaladtát megállapítani. Feltehető még az is, hogy az uráli és a finnugor alapnyelven sok képzőnk már sajátos jelentésben volt használatos. A hasonló alakú és többé-kevésbé hasonló jelentésű denominális és deverbális képzők szétválása a mai nyelvben sem általános, az alapnyelvben még kevésbé lehetett az. De nem tartható ugyanannak a képzőnek a melléknévi igenévképző az *-ú, -ű* nomen possessoris képzővel (*olvasó, nagylábú*), mert jelentésük eltér, és alaki elkülönülés is végbement bennük.

BALASSA JÓZSEF egy tanulmányában írt erről az *-ó, -ő* képzőről (1894). A képzőnek háromféle értékét különíti el (deverbális névszóképző: *adó, vevő*; diminutiv névszóképző: *apó, anyó*; nomen possessoris képző: *szemű, szemő, ágú, ágó*). Ő úgy véli, hogy ezek ma is élnek, és könnyen felismerhetők a szavak végén. Viszont vannak olyan szavak, amelyeknek eredeti töve kiveszett a nyelvtudatból, s csak a rokon nyelvekkel összehasonlítva lehet a képzőt bennük kimutatni. A nomen verbale képzővel rendelkező szavak közé sorolja az *erdőt*, valamint az *ajtó, bohó, csomó, hajó, felhő, lepedő*... stb. szavakat. BALASSA a képző történetéről a következőt írja: „A nomen verbale (s a nomen poss.) *v*-je *b*-ből lett, ez a *v* diftongust alkotott a *tő* végső magánhangzójával, s ebből a diftongusból azután éppúgy lett egyszerű hangzó, mint a tőszótagban.” (1894: 62) Az *-ő* mellett a régi nyelvben gyakori az *-é*, és a ragozott alakokban ma is gyakran *e* lép az *ő* helyébe, például: *idő – ideje, erdő – erdeje*. Az *erdő* formának nincs olyan nyelvjárási alakja, hogy **erdű*, ezért BALASSÁNÁL az *-ó, -ő* csoportosításában a *szó: szava* típusba tartozik.

D. BARTHA KATALIN is írt ennek a képzőnek a történetéről (1958). Ma *-ó, -ő*, de előfordul nyelvjárásokban, régiesen és egyes köznevekben az *-ú, -ű*, valamint az illabiális *-a, -e* forma is. A legrégebbi szórványokban a *γ*, majd később *-au, -eü* kettőshangzó található. A folyamatos cselekvés igenevét hozza létre, egyidejűséget jelöl. Elsősorban a cselekvőt jelöli (nomen agentis értelmű), de szenvedő értelme is van. A története jól nyomon követhető a *szántó* nyelvtörténeti adatain. Az első adat (1002k/1109) a Veszprémvölgyi

apácák adományleveléből való: *σαμτάγ* [számtaγ], később (1211) a Tihanyi összeírásban *Zamthou* [számtou], majd 1299-ben már *Zantho* formát [szántó] is találunk. D. BARTHA KATALIN a következőképpen vezeti le: az eredeti *k, *η, *p, *m hangok az ősmagyar korban γ, β hangokká spirantizálódtak, majd ezek vokalizációval diftongusokat alkotnak a tővégi magánhangzókkal (a diftongusok nyelvjárásoktól függően különbözőek lehetnek). Utolsó lépésként monoftongizálódtak, és így jöttek létre az -ó, -ő, -ú, -ű, -a, -e (<-á, -é) hangok.

Az *erdő* szó nyelvtörténeti adatai között is találunk példát az egyes stádiumokra. (Az adatok az Oklevél-szótárból valók.) 1265-ben kiadott oklevélben található egy *Warerdev* alak (1274: *kyserdew*, 1309/1342: *kuzeperdew*), ezekben talán még tehát felfedezhető a spiráns hang; viszont egy 1319-es oklevélben szereplő *Nogerdeu* alak már inkább a diftongus nyomát mutatja (ugyanaz 1323-as *Kyserdeu* alakban). Azonban látszik, hogy a két hangot egy időben, egy koron belül is használták, ugyanis 1336-ból is van a spiránsra utaló adat: *Kamaraserdew*. Ez azonban nem egyértelmű bizonyíték, mivel a w lehet magánhangzó jele is. Így az *ew* betűkapcsolat olvasata lehet: *ev* (*eβ*), *eü* ~ *ëö*, *õ* hang is. Az oklevél-szótárban az első adat, amelyben a szó végén *õ* található 1578-ból való: *árnék-erdõt*.

A „*Magyar grammatika*” (2000) szerint az igenévképzők a képzőrendszer sajátos elemei, valamint a legtisztább szintaktikai képzők, hiszen nincsen tartalmas lexikai jelentésük. Az -ó, -ő képzős igenév produktívan megalkotható a cselekvő tárgyatlan és tárgyas, a műveltető, a visszaható és mediális igékből. Többnyire egyidejűséget fejeznek ki. A mondat állítmányának időjelentéséhez viszonyítható, azzal egyidejű, leggyakrabban általános idő kifejezésére is alkalmas. Ezért könnyebben váltanak szófajt. A melléknévi igenevek melléknevesülnek vagy főnevesülnek. A főnévként használt melléknévi igenév jelentéstapadással vált szófajt, a „*Magyar grammatika*” szerint a főnévi alaptagjának elvesztésével főnévi jelentést vesz fel. A melléknévi igenevek alkalmi főnevesülését könnyű megkülönböztetni az állandósult lexikalizált szófajváltástól, ugyanis az alkalmi főnevek megtartják vagy megtarthatják

igenévi bővítményeiket. Az *erdő* esetében egyértelműen lexikalizálódásról van szó.

Eddig az *eredő* alakot magyaráztam, de innen még egy lépés választ el a mai alaktól: az *erdőtől*. Ez pedig a kétnyíltszótagos tendencia, vagyis másképpen a Horger-törvény. Ennek a lényege, hogy három vagy több szótagú szóban, ha nyílt szótagok követik egymást, akkor a másodiknak, néha a harmadiknak a magánhangzója kiesik. Erről olvashatunk „*A magyar nyelv történeté*”-ben is (167–168). Ez a pusztulás bármely magánhangzót érinthette, különösen a magas, valamint középső nyelvvállásúakat. A kétnyíltszótagos tendencia az egész magyar hangtörténeten végigvonult. Már hatott a finnugor alapnyelvben is, az ősmagyar korban is jelen volt, valamint az ómagyar korban is. Ekkor lehetett a leginkább jellemző, mivel ekkor kezdett gyorsulni a beszédtempó (pl. a Halotti Beszédből való *hotolm* alak is mutatja). De van fiatalabb példa is: *azután* > *asztán*. A „*Magyar nyelvtörténet*” (120) is ír erről a kétnyíltszótagos tendenciáról: „ha egy szóban két vagy három nyílt szótag követi egymást, a magánhangzó a második vagy a harmadik szótagból kieshet. E tendencia a magyar nyelvtörténet egész folyamán a gyors vagy hanyag beszédben mindmáig működik”. Még egy példa: HB: *uruszág* > *ország* forma.

A névszótövek csoportosításában a többalakú változó, azon belül is a magánhangzó-váltakoztató tövek csoportjába tartozik, ez az *ajtó–ajtaja, erdő–erdeje* típus. (Egy 1329/1417-ből való adat is mutatja: *Azonerdeye*, ekkorra már szófajt váltott az *erdő* szó.) Az *erde-* tö általában birtokos személyjel, birtoktöbbsesítő vagy *-i* képző előtt szerepel. Bizonyos képzők előtt pedig eltűnik a tővégi magánhangzó, például *erd-ész*. Mindez azzal magyarázható, hogy főnevesült szavakról van szó, amelyek eredetileg folyamatos melléknévi igenevek voltak.

Összegezve: az *erdő* szó a finnugor etimológiájú *ered* ige folyamatos melléknévi igenévi származéka, majd a kétnyíltszótagos tendencia életbe lépésével alakult ki az *eredő*ből az *erdő*. Valamint szófajváltás is megfigyelhető e szó történetében (igenévből lett főnév jelentéstapadással). Ez a legelfogadottabb álláspont az *erdő* szó etimológiáját tekintve.

Tehát mind a két szó (*kerek*, *erdő*) finnugor eredetű származékszó. Mivel az *erdő* szó jelentése módosult, és már ez a legáltalánosabb szavunk az 'erdő' jelölésére, ezért nézzük meg milyen szavunk van a 'fiatal, sarjadó erdő' jelentésre!

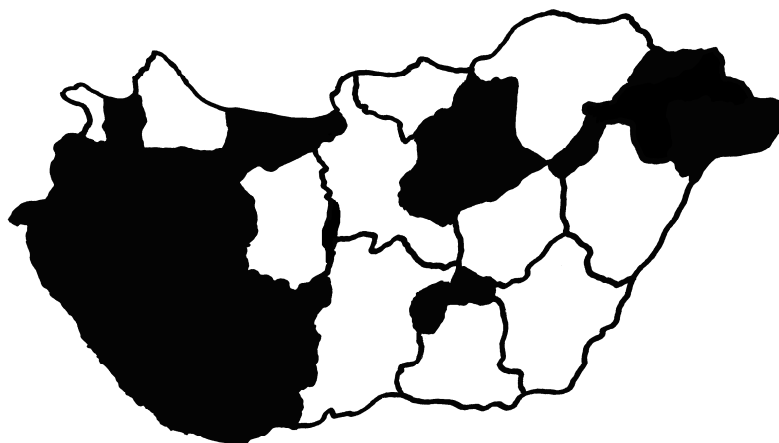
A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárban is régies szóként szerepel az *eresztvény* szó. Ők a következő definíciót adják: „oly fiatal erdő, mely a kivágott fák gyökereiből sarjadzik fel, vagy oly kivágott erdő, mely magából sarjakat ereszt, máskép [sic!]: *surjánny*, *haraszt*”. Etimológiáját tekintve nem olyan problémás, mint az *erdő* szó. A szakirodalom véleménye nagyjából megegyezik azzal, amit a TESz. ad. Ott azt olvashatjuk, hogy az *eresztvény* származékszó; az *ereszt* igéből alakult *-vény* képzővel (ami deverbális nomen képző). A szó különböző jelentéseit az *ereszt* alapszón keresztül magyarázzák. Az *ereszt* jelentése (a TESz. szerint): 'sarjad, sarjadzik, hajt'. Az *ereszt* és *eresztvény* viszonyát *ered* és *erdő* viszonyához hasonlítják. Az *ered* és az *ereszt* szavak ugyanarra a finnugor töre mennek vissza.

A TESz. az *eresztvény* szónak több jelentését is megadja, amelyeket a nyelvtörténeti adatokból értelmez. Egy 1255/1415-ös előfordulás 'sarj, hajtás, oltóág és bujtóvessző' jelentést sejtet. 1265-ben pedig 'vízárok, csatorna' jelentésben fordul elő. Végül 1416 után/1450 körül 'kert, illetve ültetvény'-ként is értelmezik. Mindegyik jelentést az *ereszt* szó jelentéseiből vezetik le ('magából kinőni enged, növeszt' vagy 'indul'). A többi jelentés kialakulása másodlagos. Meg kell említeni még egy jelentést: „új, az előbbiektől független alakulás a faipari szaknyelvi *eresztvény* 'ereszték'”.

Ha megnézzük az adatok előfordulásának évét, szépen kimutatható, hogy az *eresztvény* szó 'sarjadó erdővel' kapcsolatos jelentése a 15. századból adatható. Ekkor már az *erdő* szavunk egyértelműen a legáltalánosabb megjelölés, hiszen már BÁRCZI is azt mondja a Tihanyi Alapítólevélről szóló munkájában, hogy a *kerek* szó 'erdő' jelentése már ekkor, 1055-ben elhomályosult.

2. A kerek szót tartalmazó helynevek elemzése

A helynevek elemzéséhez szolgáló korpuszt, névanyagot a megyénként, illetve járásonként elkészített földrajzi névtárakból gyűjtöttem össze. Az első az 1964-ben közzétett „Zala megye földrajzi nevei” című kötet. Ez és ennek a kötetnek a mintájára elkészített helynévtárak adták a lehetőséget ahhoz, hogy a magyarországi névanyag jelentős részét lefedje a kutatásom. Az alábbi térképen sötét színnel jelölt területek helynévkincse adja tehát a vizsgált névanyagomat:

A helynévtárak alapjául szolgáló névgyűjtések területi megoszlása

A helynévtárak a következők (a dolgozatban és az adattárban található rövidítések a zárójelben találhatóak):

- A Baktalórántházi járás földrajzi nevei (Baktalórántháza)
- A Csengeri járás földrajzi nevei (Csenger)
- A Csepel-sziget helynevei (Csepel)
- A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei (Fehérgyarmat)
- A magyarországi Bodrogek földrajzi nevei (Bodrogek)
- A Mátészalkai járás földrajzi nevei (Mátészalka)

- A Nyírbátori járás földrajzi nevei (Nyírbátor, az öt járás együtt: SzSzBMFN.)
- Bács-Kiskun megye földrajzi nevei I. (BKMFN.)
- Baranya megye földrajzi nevei (BMFN.)
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei I. (GyMSMFN.)
- Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei I. (HBMFN.)
- Heves megye földrajzi nevei I–IV. (HMFN.)
- Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei V. (JNSzMFN.)
- Komárom megye földrajzi nevei (KMFN.)
- Pest megye földrajzi nevei V. (PMFN.)
- Régi Rétköz
- Somogy megye földrajzi nevei (SMFN.)
- Szolnok megye földrajzi nevei I. (SzMFN.)
- Tolna megye földrajzi nevei (TMFN.)
- Vas megye földrajzi nevei (VaMFN.)
- Veszprém megye földrajzi nevei I–IV. (VMFN.)
- Zala megye földrajzi nevei (ZMFN.)
- Zala megye földrajzi nevei–Keszthelyi járás (ZMFN. II.)

Az elemzésekbe a névtárakból gyűjtött teljes helynévanyagot bevonom, így lehetőség nyílik szóföldrajzi vizsgálatra is. Viszont az egyes névadatoknál nem veszem figyelembe a történeti vonatkozásokat, csak abban az esetben, ha a név csak a kataszteri térképeken található meg, és az adatközlők már nem ismerik.

A *kerek* földrajzi köznevet magukba foglaló helyneveket a köznévfunkcionális-szemantikai szerepe szerint meghatározott csoportokban elemzem (S = sajátosságjelölő, F = fajtajelölő, M = megnevező funkció). Az első csoportba azokat a helyneveket sorolom, amelyekben a *kerek* szó F funkcióban áll, azaz kifejezi azt a helyfajtát, amelybe a névvel megjelölt egyedi hely besorolható (HOFFMANN 1999: 208), így ez esetben teljesen jogosan beszélhetünk földrajzi köznévről a *kerek* szó esetében. Például ide sorolható:

Almás-kerek (Mátészalka 490). Azonban a 20. századi névanyagban nehéz erre a típusra egyértelmű példát adni, hiszen *kerek* szó 'erdő' jelentése már a Tihanyi alapítólevél korában is elhomályosult BÁRCZI szerint. Az említett példában az *Almás* szó sajátosságot fejez ki (véltetően az erdő jellemző fafajtájára, vagy mint a benne szórványosan feltűnő fafajtájára utalhat), így ez a névelem S funkcióban áll.

A *kerek* szó az adatok elég nagy hányadában S funkcióban áll, ez egyértelműen a szó jelentésváltozásának következménye, ilyenkor a denotátum alakjára utal. Egy példa a sok közül: *Kerek-domb* ('kerek alakú' ZMFN 185/232). Természetesen nem szabad elfeledkeznünk az olyan esetekről sem, amikor maga a denotátum változott meg, viszont a helynév őrzi az egykori állapotokat.

A *Kis-Kerek-ér* lapos szántó (Csenger 477/3) helynév szemantikai szerkezetében ('a Kerek-ér nevű szántó kisebbik része') a *Kerek-ér* nem sajátosságot fejez ki, hanem megnevezi magát a helyet. „Megnevező funkcióban (M) mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást” (HOFFMANN 1993: 45–47).

A fent említett helynévtárakból lexikálisan gyűjtöttem az adatokat, vagyis az összes olyan helynév szerepel az adattárban, amelyben előfordul a *kerek*, *kerék* alak, illetve ezek képzett változatai. Így az adattárban szerepelnek olyan helynevek is, amelyeket most nem elemzek, mivel nem relevánsak a *kerek* sem melléknévi sem pedig feltételezett 'erdő' jelentése szempontjából. Az egyik ilyen csoport, amikor a *Kerek*, illetve *Kerék* szó vagy ezek képzett változata személynévként vesz részt a helynévadásban. Például *Kerekes-ház* 'egykori tulajdonosáról' (SMFN 54/14), *Kerek János-csapás* (HMFN I, 25/196). Több megyében és településen is előfordul *Kerekes-kút* név (HMFN IV, 36/1105; TMFN 48/89; VMFN III, 27/30). Itt főleg a kút fajtájára utal, vagyis hogy a kút kerékkal működik. Több olyan helynév is található az adattárban, ahol a *kerék* szó egyértelműen magára a tárgyra utal, például: *Kerékkötő* (dombos, szőlő HMFN I, 3/175), *Kerékmosó* (a szekerek sáros

kerekeit itt mosták le, TMFN 103/91), *Kerékpárút* (út, JNSzMFN 7/132), *Kerékvágó* (dombos, szántó VMFN I, 44/107), *Szélkerék* (az uradalom szélmalma volt, 1943-ban lebontották; VaMFN 37/175).

A „*Helynevek nyelvi elemzése*” című munka alapján szerkezeti szempontból „egy- és kétrészes helynévnek azokat a neveket tekintem, amelyekben egy vagy két funkcionális-szemantikai jegyet kifejező névrész különíthető el” (HOFFMANN 1993: 50). Ez alapján *Csipkerek* (település VaMFN. 212) egyrészes név, míg például *Nádló-Kerek-ér* legelő, szántó (Csenger 482), *Kerek-sűrűi-föld* dombos, szántó (VMFN. I. 24/128) kétrészes helynevek.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a földrajzi nevek vizsgálatakor, hogy a névkeletkezési folyamatok szorosan összefüggő rendszert alkotnak, így az egyes helynevek kialakulásában olyan elemek is megjelenhetnek, melyek eltérnek a névre alapvetően jellemző névkeletkezési forma jegyeitől (HOFFMANN 1993: 69). Mivel nem céлом, hogy minden egyes nevet egymástól jól elkülöníthető osztályokba soroljak, így nem okoz nehézséget, hogy az *kerek* szót magukba foglaló helynevek változásának alapvető jegyeit megfigyeljük. Ily módon jutunk közelebb a köznévi földrajzi nevekben megmutatózó alakotani és szemantikai jellemzőihez, illetve elterjedéséhez.

2. 1. A *kerek* köznévi fajtajelölő funkciójában

2.1.1. Egyrészes helynevek

Pusztai földrajzi köznévből bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzáadása nélkül jelentéshasadás útján jöhet létre helynév. Ez alapján egy adott közösségben a közszó, földrajzi köznévi általános fogalmi jelentése mellett tulajdonnévi denotációja is kialakul. Azonban nagy körültekintést igényel lehetséges névkeletkezési folyamatként való felvetése egy-egy földrajzi név

létrejöttével kapcsolatban, mivel alaktani jegyeket nem vehetünk alapul a jelentéshasadás megállapításában. Mivel történeti folyamatról van szó, sok esetben a nyelvhasználók sem lehetnek biztosak abban, hogy köznévként vagy tulajdonnévként használnak-e egy nevet. Ez okozza a névgyűjtők nehéz helyzetét is, mikor azt kell eldönteniük, helynévként vagy földrajzi köznévként értelmezzék-e ezeket a neveket (HOFFMANN 1993: 93–94).

A *kerek* szó esetében először könnyebbségnek tűnik az a tény, hogy az 'erdő' jelentése, illetve földrajzi köznév (hangsúlyozom: köznév) léte a köztudat számára feledésbe merült. Azonban nem szabad elfeledkeznünk a *kerek* melléknévi jelentéséről, amely a mindennapos szókincsünk aktív tagja, használata meglehetősen gyakori.

Mindemellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a speciálisabb jelentésű földrajzi köznevek (pl. *Cédulaház*, *Futballpálya*) gyakrabban válnak hasadás útján helynévvé, mint az általánosabb fogalmi tartalommal rendelkezők (HOFFMANN 1993: 95–96). Ilyen speciálisabb jelentésű földrajzi köznév is szerepel az adattárban: *Kerékpárjavító* épület (JNSzMFN. 5/33). Azonban ez jelentését tekintve nem kapcsolódik a *kerek* szó korábban tárgyalt jelentései közé (a teljes adattár a mellékletben található).

NEMES MAGDOLNA „A földrajzi köznevek szótára”-ban is felelhető a *kerek* szó. Azért érdemes ezt a szótárt alapul venni, mert azokat a (táj)szavakat tartalmazza, amelyeket a mai magyar nyelvhasználatban a beszélők a különböző helyfajták megjelölésére használnak fel (HOFFMANN–NEMES 2000: 180). NEMES a következő jelentését adja: 'erdő vagy rét'. Külön köznévként vette fel a szótárába: *kerekerdő* 'kicsi, kerek alakú erdő'. Valamint a következő földrajzi közevek is szerepelnek nála: *kerekes* 'kör alakú, jegenyefákkal körülvett terület', *kerekszék* 'kerek alakú állóvíz', *kerekzug* 'ártér' (NEMES 2000: 108–109). Feltételeznünk kell, hogy ezen helynevek denotátuma nagyrészt megegyezik a köznév alapjelentésével, tehát erdő vagy rét. Ezeknek nagy része jelentéshasadással jöhetett létre.

Az adattárban azonban csak négy *Kerek* és egy *Kerek* név szerepel. Ezek egyike sem jelöl erdőt, sem rétet. Ezeket a neveket ma már csak alig vagy

egyáltalán nem használják. Ennek oka lehet a jelentésváltozás, mint ahogy azt korábban említettem. A *kerek* szó először jelentéshasadással helynévvé vált, majd a denotátum (esetleges) megváltozásával, az ott élők számára a helynév is feledésbe merülhetett, vagy esetleg egy új név szorította ki a használatból. *Kerek-szék* csupán egy szerepel az adattárban (PMFN 13/198) viszont ez mély fekvésű szántó, vagyis ennek a helynévnek a *kerek* eleme nem tekinthető F funkciójú földrajzi köznévnél. *Kerek-zug* (JNSzMFN. 9/376) ártér, rét, legelő az egyetlen helynév, mely vélhetően jelentéshasadással alakult ki a *kerekzug* földrajzi köznéből. *Kerekes* név tizennyolcszor fordul elő a névanyagban, de a denotátum egyszer sem kör alakú, jegenyefákkal körülvett terület, ahogy NEMES MAGDOLNA a *kerekes* földrajzi köznevet definiálja (NEMES 2000: 108). A jelentéshasadás lehetőségének esélyeit csökkenti ez a vizsgálat, más keletkezéstörténeti forma a valószínűbb, mivel a denotátum egyedül a *Kerek-zug* esetében felel meg a vártnak.

A jelentéshasadás mellett jelentős helynévadási mód a metonimikus névátvitel. Ebben az esetben ezek az elemek funkcionális-szemantikai szempontból a hely valamely más helyhez való viszonyát fejezik ki, például 'a *Kerek*hez közeli szántó' funkcióban állhatnak, azaz a hely egy sajátos tulajdonságát, elhelyezkedését jelölik. *Kerek* szántó (már nem használják a nevet, BMFN 252/19) akár metonimikusan is létrejöhetett, azonban én valószínűbbnek tartom, hogy a szántó helyén egykor erdő állhatott.

Egy másik szóba jöhető keletkezéstörténeti forma, az ellipszis ilyen esetekben kevésbé jellemző. A név funkcionális névrésszel való csökkenésének azon fajtája, mely során az alaprész marad meg, jóval ritkább jelenség (HOFFMANN 1993: 127). Mivel az önállóan álló *Kerek* helynévre alig találhatunk példát, ráadásul a denotátum fajtája sem segít az elemzésben, ezért nem igazán beszélhetünk ellipsziszről a *kerek* szó kapcsán. Azonban a *Kerekes* nevű helynevek esetében szóba jöhet az ellipszis, mint névalkotási forma. A kételemű helynevek közt több olyat találunk, amelynek az alaptagja ellipszis révén kieshetett, például *Kerekes-domb* (VaMFN 219/71), *Kerekes-hegy* (Régi Rétköz 375), *Kerekes-gyep* dombos, rét (ZMFN 51/11). Ezekben a

helynevekben a *kerekes* előtag sajátosságot kifejező funkcióban áll. *Kerekes* sík, rét (VaMFN 97/47) egyrészes helynév esetében az ellipsis mint keletkezéstörténeti forma ugyancsak valószínűsíthető. Minthogy ennek a keletkezési formának jellegzetes esete az, mikor „a kiegészült földrajzi köznévfőtagja mintegy tautologikusan van jelen: a változáson átmenő név ugyanis eredetileg is tartalmazott a hely fajtáját megjelölő névrészt” (HOFFMANN 1993: 132–133). *Kerekes-gyep* > *Kerekes* elképzelhető esetében a *kerekes* köznévfőtagja állhat ugyan ’kör alakú, jegenyefákkal körülvett terület’ jelentésben, de ha *kerekes* képzett voltát tekintjük, akkor a *kerek* szó ’erdő vagy rét’ jelentései közül a rétet hangsúlyoznám, mivel a *gyep* földrajzi köznévfőtagja elsődleges jelentése is ’rét’. De természetesen ez is csak feltételezés.

Elterjedését tekintve megállapíthatjuk, hogy fajtajelölő funkcióban egyrészes helynévként meglehetősen ritka a *kerek* köznévfőtag, illetve változatai. Főleg a Dunántúlon találkozhatunk vele, de a keleti megyékben is előfordul. Ennél pontosabb kép alig vázolható fel, egyrészt az adatok kevés száma miatt, másrészt pedig a helynévtárak adta lehetőségek korlátaiból következően.

A földrajzi köznevek szótárában megfogalmazott jelentését (’erdő vagy rét’) sajnos nem tudtam alátámasztani, hiszen az adattárban nem találtam olyan egyrészes helynevet, amelynek a denotátuma egyezne a *kerek* földrajzi köznévfőtag jelentésével. De mindenképpen szem előtt kell tartanunk a tényt, hogy a körülbelül 1300 adatot tartalmazó korpusznak csak nagyon kis részét képezik az egyrészes helynevek, pusztán köznévfőtag formában, fajtajelölő funkcióban (32 adat).

2.1.2. Kétrészes helynevek

A *kerek* köznévfőtag kétrészes helynevekben többek közt a helynévfőtag denotátumának fajtáját jelölheti. Elsőként azt kell megvizsgáljunk, denotátum-típusuk alapján mely helynevek tartozhatnak ebbe a csoportba.

Az adattárban hat adat található, ahol a *kerek* köznévfajtajelölő funkcióban állhat, és a denotátum erdő, vagy legalábbis egykor erdő lehetett. Ezekből viszont két adat már nem élő helynév (*Almás-kerék*, *Kőrös-kerék*). Ennek az lehet a magyarázata, hogy a jelentésváltozás nagyon régen végbement, és a nyelvhasználók már nem érzékelik az egykori jelentést. 28 másik helynévben van a *kerek* ~ *kerék* földrajzi köznévfajtajelölő funkcióban, de ezekben a denotátum nem erdő. Ezen adatok többsége szántó, de akad köztük rét, legelő, szőlő. Ezeket a neveket is lehet magyarázni azzal, hogy a denotátum megváltozott, míg a név nem. Két adat azonban figyelmet érdemel: *Sötét-kerék* lakóhely (SMFN 145/163, 42), *Csipkerek* település (VaMFN 212). HORVÁTH KATALIN (1997) példái között szerepel a *Csipkerek* szó, amellyel ő is azt a feltételezést támasztja alá, mely szerint a *kerek* szó valaha erdőt jelentett, mégpedig erdőt általában, különösebb specifikumok nélkül.

Az egyetlen kivétel ebben a csoportban a *Hat-kerék* (*Hat-kerékű-gát*) (SMFN. 205/104) helynév, mivel a denotátuma tó. Víztorló, és egyúttal halastó volt ez a malom mellett. Régen kedvelt kirándulós hely volt a falu előkelőségeinek. Ebben a helynévben csak látszólag áll a *kerék* névfajtajelölő funkcióban, mivel nyilvánvalóan a malom kerekeire utalhat a kifejezés.

Az adatok nagy része a dunántúli megyékben található, csak a Bodroghoz és Heves megye szolgál összesen öt adattal, ezek közül sem él már mindegyik.

2. 2. Kerek-erdő

Az adattárban hatvankilenc *Kerek-erdő* helynév szerepel, amely mutatja a kifejezés jelentőségét. HORVÁTH KATALIN is ír erről az állandósult szószervezetről (1997: 295–297), ő is egyértelműen tautologikusnak tartja, amelyben létrejöttének idején nem a melléknévi „kör alakú”, hanem a főnévi ’erdő’ jelentést kell keresni. „A szintagma beletartozhat azon ősi – nyelvünkre azonban jellemző – rokon értelmű jelentésű elemeket egyesítő, tautologikus

mellérendelő szóösszetételek vagy mellérendelő szerkezetek sorába, melyek a nyelvfejlődés folyamán alárendelő minőségjelzős szerkezetekké értékelődhetnek át” (1997: 295). A következő példákat említi: *hírnév, kőszikla, rabszolga, szóbeszéd*. Ezek sorába illik tehát a *Kerek-erdő* szerkezet.

A *Kerek-erdő* helynév kialakulhatott a kiegészülésnek nevezett névalkotási eljárással. „Kiegészülésnek nevezzük azt a névalkotási eljárást, amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvvel toldanak meg” (HOFFMANN 1993: 131). Az így keletkezett új helynév denotatív jelentése azonos marad a kiindulásul szolgáló helynévével, viszont szerkezete kétrészesé válik. Elképzelhetőnek tartom a *Kerek* egyrészes helynév *Kerek-erdővé* történt kiegészülést. Ennek a névalkotási eljárásnak egyik altípusa a képzéses kiegészülés. A képzéses kiegészüléssel alakult nevekről egyértelműen megállapítható másodlagos jellegük, például: *Kerek – Kereki-erdő*. Az adattárban két *Kereki-erdő* adat található, mindkettő denotátuma dombos erdő, és mindkettő Komárom megyében található.

Hat olyan kétrészes helynév található az adattárban, amelyben a *kerek-erdő* szerkezet megnevező funkcióban áll: *Kis-kerek-erdő* (Fehérgyarmat 456), *Kis-Kerek-erdő* (Nyírbátor 326), *Monyorókeréki-erdő* (VaMFN 52/19), *Nagy-Kerek-erdő* (Nyírbátor 327), *Nyugati kerek erdő* (ZMFN 80/120), *Keleti kerek erdő* (ZMFN 80/119). Ezek közül négy erdőt jelöl, kettő pedig már nem él. Megint azt kell megállapítani, hogy a Dunántúlon fordul elő több esetben, mivel a már nem használt nevek egyike a fehérgyarmati, a másik pedig a nyírbátori járásból való.

Nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a feltételezésem alapján az 'erdő' jelentésű *kerek* szó egy szinonima sorba illeszkedik/ illeszkedett, amely sorban a *kerek* volt a legáltalánosabb megjelölés az erdő kifejezésére. Tehát ebből adódik, hogy több eredendően is tautologikus, mellérendelő állandósult szókapcsolat létezhetett (HORVÁTH 1997). Szintaktikai változás eredményeképpen ezek jelzős szerkezeté váltak. A melléknévi jelentés kialakulását talán pontosan ezek a szerkezetek segíthették

elő. Ma is találkozhatunk ilyen mellérendelő szókapcsolattal, mint például: *sűrű erdő, vadon erdő, rengeteg erdő*. A régiségben ugyanilyen szókapcsolat lehetett, mely aztán jelzős szerkezetté vált, mint például a *kerekberek, kerekharaszt*. Az adattárban 134 ilyen helynevet soroltam fel, a *kerek* földrajzi köznévi ezekben minden esetben előtag. Ezekből 39 jelöl valamilyen erdőt, míg a második leggyakoribb denotátum a szántó. Ez szintén magyarázható azzal, hogy idővel megváltozott a denotátum, vagy pedig metonimikusan a szántót, vagy az adott területet a közelben álló erdőről nevezték el.

Az 'erdő' jelentésű szómezőt „*A földrajzi közneveink szótára*” NEMES MAGDOLNA 2000), alapján állítottam össze. Itt csak azokat tüntetem fel ezek közül, amelyek a *kerek*-kel valamilyen névadatomban együtt szerepelnek.

Berek: 1. erdő 2. bokros, cserjés fás hely, sűrű facsoport; erdőcske, csalit.

Cser: cserfákból álló erdő.

Gaz: 1. dudvával, bokrokkal benőtt 2. cserjés, bokros erdő.

Gyakor: 1. sűrű bokros hely a. <földr. nevekben> sűrű bokros hely.

Haraszt 2. fiatal erdő

Remisz: 1. fás, bokros, bozótos hely 2. fákkal, bokrokkal sűrűn benőtt kisebb terület; remiszerdő a. művelt területek közé telepített, ill. a kert, telek végén ültetett kis erdő, liget b. kis sűrű erdő rész a szántóföldön, amely vadvédelemre, ill. vadtenyésztésre szolgál d. olyan mesterséges erdőcsoport a szántóföldön, amely a homok megfogását szolgálja e. sűrű, bozótos része az erdőnek.

Sűrű 1. bokros, bozótos erdő rész (ÉrtSz. ÉKSz) a. fiatal bozótos, még műveletlen erdő b. mocsári erdő c. olyan erdő, amelynek fái igen közel vannak egymáshoz d. olyan kitermelt erdőterület, amelyen a tőhajtások elburjánzanak, bozótot alkotnak.

A *Kerek-sűrű* szerkezet 11-szer fordul elő, ebből kétszer megnevező funkcióban. A *Kerek-gaznak* két előfordulása van, az adatközlők már egyiket sem ismerték. *Kerek-cser* 16-szor fordul elő, ám ennek elhanyagolható hányada jelöl valóban erdőt. *Kerek-haraszt* és ennek alakváltozatai összesen tízszer fordulnak elő. Ebből egyetlen egyszer jelent erdőt (HMFN IV, 8/332).

Tizenhárom *Kerek-berek* adatot találunk, amelyből egy sem jelöl erdőt. *Kerekes-remész*, illetve *remisz* adat csak három található, de ebből kettő denotátuma erdő. Csupán két adat van a *Kerek-gyakorból*, mindkettő szántót jelöl. Ebből az összehasonlításból következtetni lehetne az 'erdő' jelentésű szavak elterjedtségére, de ez a következtetés pontosabb lenne egy nagyobb adathalmaz vizsgálatával, amelybe be kell vonni további 'erdő' jelentésű közneveket tartalmazó helyneveket is.

Hollós-kerek-éger (Fehérgyarmat 170), *Kerek-akácás* (ZMFN 202/337), *Kerek-akácós* (GyMSMFN 1/177), *Kerek-alma* (SMFN 188/126), *Kerek-bükk* (VMFN IV, 24/102), *Kerek-éger* (Fehérgyarmat 334), *Kerek-fenyős* (ZMFN 198/46), *Kerek-mogyorós* (ZMFN 227/34), *Kerek-nyáras* (SMFN 164/121), *Kerek-szilvás* (HMFN III, 1/16), *Kerek-tölgyes* (Fehérgyarmat 21; ZMFN 58/24), ezek az adatok szintén jelzős szerkezetet alkotnak, azonban itt nem az erdő szinonimái fordulnak elő, hanem a jellegzetes növényzetre utaló szavak, amelyek azonban egyúttal 'adott fafajták alkotta erdő' jelentésben is állnak. 59 ilyen és ehhez hasonló adatot számlálhatunk az adattárban. Ezekből tizenhét helynév található a keleti megyékben, ennél fogva ismét a dunántúli megyék szolgáltatják a több adatot, ilyen ez utóbbi vidékről jóval gazdagabb a rendelkezésünkre álló névanyag is. Szerkezetük leginkább fordított jelzős szerkezetre hasonlítanak, hiszen a második névelem hordozza a képzőt. Azonban NEMES MAGDOLNA „A földrajzi köznevekről” című szótárában a köznevek közt így szerepelnek: *akácós, almás, bükk, cseresznyés, éger, égeres, fenyős, fenyves, füzes, fűz, fűzfás, gyertyános, gyümölcsös, kőrises, makkos, mogyorós, nyáras, nyárfás, nyíres, nyírfás, szilvás, szilvás, tölgy, tölgyes, tölgyfás, tuskés*. Tehát nagyon gyakran a képzett alak maga a földrajzi köznévi. Ebből a szempontból, a *kerek* névelem sajátosságot jelölő funkcióban áll. Kialakulásukra több magyarázat is adható. Elképzelhetőnek tartom, hogy az eredeti alak esetleg fordított rendben állt. Ezek a földrajzi köznevek szintén erdőt jelentenek, és egyértelműen mindegyik valamilyen specifikumot is hordoz magában. Nyilvánvalóan növényzetre utaló specifikum jelenik meg mindegyikben. Több példát találunk a mai névanyagban a *Tölgyerdő, Akácós-*

erdő nevekre, és ezekről megállapíthatjuk, hogy produktív folyamatról van szó. Az utótag az utóbbi példákban az *erdő* szó, amely ma a legáltalánosabb kifejezésünk a fogalom jelölésére. A dolgozatom alapfeltevése, hogy egykor a *kerek* köznév töltötte be ezt a szerepet. Az Árpád-kori helynevek is alátámasztják ezt a feltételezést: *Almakerek* (Gy. 2:195), *Bükk-kerek* (*Bik kerek* HA, Gy. 2:323, 347), *Kökény-kerek* (*Kukenkerek*, KMHSz., HA, Gy. 1:809), *Meggyes-kerek* (*Medyeskerek* KMHSz, HA, Gy. 1:636), *Meggykerék* (*Megkerek* Gy. 2:173), *Mogyorókerek* (*Moinnerov kerek* HA, Gy. 2: 323, 347), *Som-kerek* (*Sumkerek* KMHSz, HA, Gy. 1:628), *Szil-kerek* (*Zylkerek* KMHSz, HA, Gy. 1:325). Viszont a mai formára nem igazán találunk példát az Árpád-kori helynévanyagban, az egyedüli példa a *Kerekbüked* alak (KMHSz), amely alakban egy *-d* helynévképző is felfedezhető. Mindenképpen az állapítható meg, hogy az Árpád-korban az utótagként való előfordulás a gyakoribb. Miután végbement a jelentésváltozás, a beszélők számára a *kerek* szó elvesztette a főnévi jelentést, és a beszélői tudatban a melléknévi jelentés vált elsődlegessé. „A helynév – elveszítvén etimológiai áttetszőségét, közszói vonatkozását – motiválatlanná válik, s a beszélők újfajta motivációt kívánnak számára teremteni” (HOFFMANN 1993: 140). Ez a jelenség a népetimológia, ami a névelemek felcserélődését okozhatta.

Szóföldrajzi szempontból ismét azt a megállapítást kell tennünk, hogy az adatok nagy többsége a dunántúli megyékből származik, a keleti megyékből csupán 24 való a 134-ből.

2. 3. A *kerek* sajátosságot kifejező funkcióban

Az *kerek* földrajzi köznév helyneveinkben S funkcióban is állhat, az ebbe a típusba tartozó földrajzi nevekben a denotátum valamely sajátossága jelenik meg.

A főnévi jelentését tekintjük meg először, a hely valamely más helyhez való viszonyát fejezi ki, tehát az rét melletti erdő neve is lehetett egykor *Kerek*, és ily módon a rét az erdőről lett elnevezve metonimikusan. Például: *Kerek-hegy* hegy, szántó, szőlő, műveletlen terület. „Valószínűleg formájáról, esetleg kiirtott erdejéről kaphatta a nevét. Mellette is volt erdő” (BMFN 134/2687).

A másik esetben a melléknévi jelentést kell figyelembe vennünk, amikor a denotátum alakjára utal a *Kerek* szó. Nagyon sok esetben az adatgyűjtők rögzítették a helynévtárakban, ha az alakjáról történt az elnevezés. Ugyanakkor az is lejegyezték, ha a névvel ellentétben soha nem volt *kerek* alakú a denotátum. Például: *Kerekes* falurész, gödör – kör alakú, mély gödör (VaMFN 127/4), *Kerék-domb* domb, legelő – alakjáról kapta a nevét (BMFN 40/234), *Kerekes-gyöpp* sík terület, legelő – alakjáról (VaMFN 44/4).

2. 3. 1. Egyrészes helynevek

Elsőként azokat a neveket vizsgálom, melyekben a *kerek* S funkcióban áll, valamint a helynév egyrészes, azaz egy funkcionális-szemantikai jegyet kifejező névrész különíthető el benne.

A *kerek* pusztá köznévi alakjának egyrészes helynévi formája létrejöhet metonimikus helynévadással, ebben az esetben a köznévi S funkcióban áll. A fajtajelölő szerep tárgyalásakor már kifejtettük milyen nehézségekkel szembesülünk, ha például *Kerek* szántó (BMFN 252/19) helynév létrejöttének körülményeit kívánjuk felderíteni. Ebben az esetben a jelentéshasadás éppúgy elképzelhető keletkezési forma, mint a metonímia. Csekély számú ilyen adat található, ahol a pusztá köznévi alak maga a helynév, ezek nagy része már nem is használatos.

A fajtajelölő funkció tárgyalásakor már bemutattam azokat a helyneveket, melyek S+F szerkezetűnek látszanak, de a denotátum fajtája alapján akár metonimikus helynévadással is létrejöhetnek.

Az e csoport helyneveinek elemzésével kapcsolatos lehetőségeket az előző fejezetben már kifejtettem, most csak emlékeztetőül utalok arra, hogy egyrészes S funkciós nevek itt is megjelenhetnek.

A puszta köznévi alak mellett helynévképzővel is létrejöhet egyrészes, *kerek* köznevet tartalmazó helynév: pl. *Kereki* sík, szántó (VMFN I. 32/110, 124). Ha az *-i* ebben az esetben helynévképzőként vett részt a névalkotásban, akkor a *Kereki* helynév morfológiai szerkesztéssel alakult ki. Emellett azonban az ellipszist is lehetségesnek tarthatjuk, tehát feltételezhetünk egy *Kereki-szántó* előzményt is. A másik képzett alak, amelyből több fordul elő az adattárban: *Kerekes* dombos, szántó (SMFN 188/61). Itt az *-s* képző vesz részt a helynévalkotásban.

Nagyon kevés számú egyrészes adat található az adattárban (31), még kevesebb, ha figyelembe vesszük, hogy néhány helynév közülük előfordul teljes alakban is.

2. 3. 2. Kétrészes helynevek

Kétrészes helynevekben az *kerek* köznévi leggyakrabban akkor kerülhet S funkcióba, ha egy S+F szerkezetű helynévben a hely sajátosságát, viszonyát fejezi ki valamely külső dologhoz vagy más helyhez: *Csipkerek-dűllő* sík, erdő (VaMFN 208/113), 'Csipkerek község határa melletti dűllő'.

Már korábban kifejtettem, hogy a köznévszótár alapján a *kerekerdő* 'kicsi, kerek alakú erdő', *kerekes* 'kör alakú, jegenyefákkal körülvett terület', *kerekszék* 'kerek alakú állóvíz' és *kerekzug* 'ártér' szavak is földrajzi közneveknek tekinthetők. Alakilag ugyan kétrészes helyneveknek látszanak, melyekben a *kerek* sajátosságot jelölő funkciót tölthet be. De mivel ezek az alakok földrajzi köznevek is egyben, így tekinthetőek fajtajelölő egyrészes helyneveknek is.

Nagyon gyakran áll a *kerek* szó sajátosságot jelölő funkcióban, közel 600 adatban jelenik meg így, ez az adattárnak nagyjából a fele. Ez a szerepe

azonban nem minden esetben az 'erdő' jelentésből alakult ki. Vannak olyan helynevek, amelyekben a *kerek* a denotátum alakjára vonatkozik. A *Kerek-tó* esetében például többnyire ez a magyarázata a helynév kialakulásának. 85 ilyen adat található az adattárban. Azonban a metonimikus kialakulás itt is feltételezhető néhány esetben. Előfordulhat, hogy a tó melletti erdőről kapta a tó a nevét, majd az így keletkezett helynév kiegészült. Az adatokat tekintve csak azt jegyezték meg a helynévtárak gyűjtői, ha a hely az alakjáról kapta a nevét, más keletkezési formákról nem történik említés. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy nem minden esetben tavakat jelölnek az ilyen nevek. A denotátumok között találunk sík, szántó, berek, rét, erdő megjelöléseket is többek között.

59 *Kerek-rét* adatunk is van, ebből egy adat szerint: *Kerek-rét* völgy, szántó, rét, legelő (BMFN 124/65) 'régén erdő volt mellette'. A többi esetben legfeljebb az alakjára utalnak a helynévgyűjtők. A denotátum többnyire, szinte minden esetben rét.

Az ebbe a csoportba tartozó helyneveknek körülbelül a harmada található a keleti megyékben, tehát megint a Dunántúlon fordul elő több ilyen név.

2. 4. A *kerek* köznév megnevező funkcióban

Az *kerek* köznév abban az esetben állhat M funkcióban, ha a köznevet tartalmazó helynévből egy névalkotási folyamat során új név keletkezik. Az új névben az eredeti helynév szerepe a denotátumra való utalás (HOFFMANN 1993: 47). Például a *Külső-Kerek-ér* lapályos szántó (Csenger 480/8-9) a *Kerek-ér* nevű szántó falutól távolabbi darabja, 'a *Kerek-ér* távolabbi része'.

A vizsgált korpuszban körülbelül kétszáz helynév esetén feltételezhetjük, hogy a köznév megnevező funkcióban áll, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy egyes neveknél más keletkezéstörténeti forma is elképzelhető. Például az *Felső-Kerek-rét* lapos, rét

(HMFN IV. 8/178) jelölheti egy *Kerek-rét* nevű rét felső szakaszát, ekkor a *kerek* a helynévben M funkcióban áll (*Kerek-rét* > *Felső-Kerek-ér*). Viszont kifejezheti a rét viszonyított helyzetét is, azt, hogy egy erdő mellett található rét felső szakaszáról van szó. Ebben az esetben a helynév S+F szerkezetű.

Megnevező funkciót nem tölt be az *kerek* önállóan, pusztán köznévi formában, vagy legalábbis a vizsgált területek névanyagában nem találtam rá példát.

A megnevező funkcióban való megjelenés is a Dunántúlra jellemző, a keleti megyékben az adatoknak valamivel több, mint harmada található meg.

Összegzés

A *kerek* szó finnugor eredetű, a szakirodalmat áttekintve valószínűsíthető, hogy ez a szó valóban egykor jelenthetett 'erdőt' minden specifikum nélkül. Mivel ez a jelentésváltozási folyamat nagyon régen zajlott le, időben távol áll hozzánk, ezért a beszélők nyelvtudatában már egyáltalán nem azonosítható az 'erdő' jelentés.

A 20. század második felében kezdődő névgyűjtések eredményeit vizsgálva láthattuk, ha nincs konkrét adatunk a névadási szituációról, sok helynevet nem lehet egyetlen keletkezéstörténeti, vagy funkcionális-szemantikai kategóriába sorolni.

Ennek következtében én sem törekedhettem arra, hogy a kutatásnak konkrét, százalékokban kifejezhető eredményei legyenek. A célom az volt, hogy az *kerek* szót tartalmazó helynevek és az ezekre jellemző névelemzési kategóriák vizsgálatával további információkhoz jussunk a köznévi alakjával, jelentésével és használati körével kapcsolatban.

A kutatás során sok esetben bizonytalan, illetve többféleképpen értelmezhető eredmények születtek, néhány, alább ismertetett következtetéstől eltekintve.

Azt egyértelműen meg lehet állapítani, hogy előfordulása Dunántúlon sokkal nagyobb, mint az ország másik felén.

Mivel még nem valósult meg a magyar nyelvterület teljes helynévanyagának névtárakba foglalása, ezek a megfigyelések a későbbiekben, újabb adatok vizsgálatát követően, új megvilágításba kerülhetnek.

További kutatási lehetőség volna az 'erdőt' jelentő szómező tagjainak a behatóbb vizsgálata is, ezzel is mintegy alátámasztva a fenti feltételezésünket, vagy éppen megcáfolni azt.

Bibliográfia

- A Csepel-sziget helynevei.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY. Budapest, 1982.
- A magyar nyelv történeti nyelvtana I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. 1991. Bp.
- A magyar szókészlet finnugor elemei (Etimológiai szótár).* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY
- BALASSA JÓZSEF (1940), *A magyar nyelv szótára.* Bp.
- BALLAGI MÓR (1867), *A magyar nyelv teljes szótára.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1941), *Magyar szófejtő szótár.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1956), *A 900 éves Tihanyi Alapítólevél: Nyelvművelő* 19.
- BÁRCZI GÉZA (1963), *A magyar nyelv életrajza.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967), *A magyar nyelv története.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1984), *A magyar fiktív (passzív) tövű igék.* Bp.
- BKMFN. = *Bács-Kiskun megye földrajzi nevei I. Kiskunfélegyháza és környéke*
Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1997.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BÖLCSKEI ANDREA (2005), *The Correlational System of Hungarian Historical Settlement Names = Onomastica Uralica* 3. 177–178.
- BUDENZ JÓZSEF (1883), *Felelet/Nyelvészeti észrevételek VÁMBÉRY ÁRMIN A magyarok eredete cz. munkájára = Nyelvtudományi Közlemények* 17: 450–481.
- BUDENZ JÓZSEF, *Magyar-ugor összehasonlító szótár,* Bp., 1873-1881.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest–Bp., 1862–1874.
- ÉKSZ.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár.* Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF. Bp., 1978.
- ÉKSZ.² = *Magyar értelmező kéziszótár.* Főszerk. PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.

- Értelmező szótár + 1. Főszerk. EÖRY VILMA. Bp., 2007.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Bp., 1959–1962.
- Etimológiai szótár – Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Bp., 2006.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etimológiai szótár I–II*. Bp., 1914–1930.
- EWUng. = *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FALUVÉGI KATALIN (1992), Kő + szikla = kőszikla? = *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA, LACZKÓ KRISZTINA. Budapest. 60–64.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FOKOS DÁVID (1933), Néhány ősrégi összetételünk = *Magyar Nyelvőr* 62: 11–16
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GyMSMFN. = *Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei I. A Kapuvári járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Győr, 1998.
- HA2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 3. Debrecen, 1999.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1992), *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Bp.
- HBMFN = *Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei I. A polgári járás*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Debrecen, 1970.
- HMFN I. = *Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás*. Szerk. VÉGH JÓZSEF–PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1970.
- HMFN II. = *Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás*. Szerk. VÉGH JÓZSEF–PAPP LÁSZLÓ. 1976.

- HMFN III. = *Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás*. Szerk. VÉGH JÓZSEF–PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1980.
- HMFN IV. = *Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), *A helynevek rendszerének nyelvi leírásához: MNyj. 37: 207–216.*
- HOFFMANN ISTVÁN (2000), *Földrajzi közneveink szótáráról*. In: *Nép–nyelv–társadalom. Végh József emlékezetére*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely, 63–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Kézirat.
- HOFFMANN ISTVÁN–NEMES MAGDOLNA (2000), *Mutatvány földrajzi közneveink szótárából: MNyj. 38: 179–186.*
- HORVÁTH KATALIN (1997), *Kereki, Csipkerek, Méhkerek és társai = MNyTK. 209: 292–296.*
- I. GALLASY MAGDOLNA (1989), *Növénynévi alapú régi településneveink = MNyTK 183: 83–93.*
- IMRE SAMU (1940), *Felsőőr helynevei = Magyar Népryelv 2: 67.*
- JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD (1987), *A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Szabolcs–Szatmár megye földrajzi nevei 3. Nyírbátor.*
- JNSzMFN. = *Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei V. Tiszazug*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény–Kunszentmárton, 1994.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), *Helynévkutatás és szóföldrajz: NytudÉrt. 58: 344–50.*
- KÁLMÁN BÉLA (1989) *A nevek világa, 4. kiadás*. Debrecen.
- KALMÁR ELEK (1936), *Kerek erdő = Magyar Nyelvőr 65: 85–88.*
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Szabolcs–Szatmár megye földrajzi nevei 2. Debrecen.*

- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1989), *A Mátészalkai járás földrajzi nevei*. Szabolcs–Szatmár megye földrajzi nevei 4. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD (1993), *A Csengeri járás földrajzi nevei*. Szabolcs–Szatmár megye földrajzi nevei 5. Debrecen.
- KÁROLY SÁNDOR (1960), Néhány adalék az összetett szavak történetéhez = *Magyar Nyelv* 56: 58–63.
- KERTÉSZ MANÓ (1938), Néhány magyar helynévről = *Magyar Nyelvőr* 67: 113–115
- KERTÉSZ MANÓ (1938), Tükörszavak = *Magyar Nyelvőr* 67: 86–89.
- KISS LAJOS (1961), *Régi Rétköz*. Budapest.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1985.
- KMHSz. 1. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350 1. Abaúj–Csongrád megye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN (1993), "Kerék kő", „Kerék rét” a „Szigeti veszedelem”-ben = „Syrena” és szobor. Szerk. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. Pécs. 41–48.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- LAKÓ GYÖRGY (1957), Y. H. Toivonen: Suomen kielen etymologinen sanakirja I. = *Nyelvtudományi Közlemények* 59: 211.
- Magyar szinonimaszótár*, O. NAGY GÁBOR – RUZSICZKY ÉVA, 1980. 2. kiadás Bp.
- Magyar szókincstár*. Főszerk. KISS GÁBOR. Bp., 1998.
- MELICH JÁNOS (1913), *A magyar tárgyias igeragozás: MNy.* 9: 392–399.
- MELICH JÁNOS (1914), *A tihanyi alapítólevél egy helyéről: MNy.* 10: 126–128.
- MELICH JÁNOS (1935), *Latinbetűs helyesírásunk eredete: NyK.* 49: 100.
- MEZŐ ANDRÁS (1967), *A Baktalórántházi járás földrajzi nevei*. Szabolcs–Szatmár megye földrajzi nevei 1. Nyíregyháza.
- MOÓR ELEMÉR (1963), *A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya*. Bp.

- MOÓR ELEMÉR (1964), Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét* = *Magyar Nyelv* 60: 97–99.
- MSzFgrE. = *A magyar szóképzés finnugor elemei. Etimológiai szótár. I–III.*
Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–78.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1935), *A magyar magánhangzók történetéhez: NyK.* 25: 173.
- MUSz. = Budenz
- NAGY GÉZA (1994), *A magyarországi Bodrogek földrajzi nevei.* Bodrogek füzetek 68. Pácin.
- NEMES MAGDOLNA (1999), *A földrajzi köznevekről: MNyj.* 37: 331–340.
- NEMES MAGDOLNA (2000), *A földrajzi köznevek szótára.* Debrecen, Kézirat.
- NySz. = *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Bp., 1890–1893.
- NYÚSZ. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára.* Bp. 1902.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA, *Magyar Oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár.* Szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.
- PAIS DEZSŐ (1940), Meleg és hideg = *Magyar Nyelv* 36: 303.
- PAIS DEZSŐ (1950), *Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában.* In: *MNy.* 46: 101–103.
- PAIS Dezső (1962), *Szer,* Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben = *Nyelvtudományi Értekezések* 30. sz.
- PMFN. = *Pest megye földrajzi nevei V. A Nagykátai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Piliscsaba, 2002.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névtörténeti Kiadványai 5. Debrecen.
- RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* II. 1986. Bp.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 145–165.

- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Budapest, 1974.
- SZABÓ T. ATTILA és PÉNTEK JÁNOS (1980), *A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében*. Szerk. Teiszler Pál, *Nyelvészeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 131-172.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), *A tihanyi apátság 1055-iki alapító oklevele mint magyar nyelvemlék*: *NyK.* 25: 129–167.
- SZARVAS GÁBOR (1893), *Keressétek az igazságot!* = *Magyar Nyelvőr* 22: 440–448, 493–498, 539–547.
- SzMFN. = *Szolnok megye földrajzi nevei I. A Jászberényi járás*. Tud. ir. ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Bp., 1941. Változatlan utánnomás: Bp., 1991.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1991.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Budapest, 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991.
- TÓTH VALÉRIA (1999), *Helynevek a helynevekben*: *MNyj.* 37: 435–442.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.
- UEW = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–7. Bp., 1986–88.
- ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1882), *A magyarok eredete*. Bp.
- VaMFN = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- VMFN I. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982.

- VMFN II. = *Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1987.
- VMFN III. = *Veszprém megye földrajzi nevei III. Az ajkai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1991.
- VMFN IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A veszprémi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. Bp., 2000.
- ZMFN = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS. Zalaegerszeg, 1964.
- ZMFN II. = *Zala megye földrajzi nevei A keszthelyi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS. Zalaegerszeg, 1986.

Melléklet: Adattár